

ATİNA YURTTAŞLIK HUKUKUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF
ATHENIAN CITIZENSHIP LAW

Sultan Deniz KÜÇÜKER

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı,
sdkcucuker@ankara.edu.tr

Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 25 Ağustos 2024
Kabul edildiği tarih: 25 Eylül 2024
Yayınlanma tarihi: 25 Aralık 2024

Article Info

Type: Research article
Date submitted: 25 August 2024
Date accepted: 25 September 2024
Date published: 25 December 2024

Anahtar Sözcükler

Yurttaşlık; Atina; Hukuk; Timē;
Atimia

Keywords

Citizenship; Athens; Law; Timē;
Atimia

DOI

10.33171/dtcfjournal.2024.64.2.16

Öz

Mezopotamya uygarlıklarında halkların tarım ve toprakla kurduğu sıkı ve sürekli ilişki, onları toprağa bağımlı kılardı. Bu uygarlıklardaki egemen siyasal otoriteler ise mevcut bağımlı işgücünü ve süregelen üretimi denetlemek üzere örgütlenmişti. Siyasal otorite ile kurulan tahakküm ilişkisi içinde üretici, bürokrasiden tümüyle ayrılmış ve tebaa olarak konumlanmıştı. Ege uygarlık havzasının kendine özgü koşulları ise sadece bir siyasal örgütlenme olarak değil aynı zamanda sosyal ilişkilerin düzenlenmesi bakımından da özgün bir model olarak polis'in varlığına olanak sağlamıştı. Öyle ki tarım alanı dar ancak toplumlar arası sürekli etkileşimi olanaklı kılan bu coğrafyada, sabit siyasal ya da askeri bürokrasi olgunlaşmamıştı. Üretici ile yöneticinin birbirinden ayrılmasına olanak tanımayan koşullar, polis'ler içindeki kamusal alan ve buradan pay alma yurttaşlık olgusunu var etmişti. Bu çalışmada, öncelikle Eskiçağ Tarihi'nin siyasal coğrafyası içinde yurttaşlık olgusunun tarihsel olarak ortaya çıkışı konu edilecek ve ardından Arkaik Çağ'dan Klasik Çağ'ın sonuna dek Atina'da yurttaşlık üzerine yapılan hukuki düzenlemeler incelenecektir. Bu geniş kronoloji içinde Atina örneği üzerinden, iç ve dış politik dinamiklerin yurttaşlık hukuku üzerindeki etkilerini ortaya koyabilmek amaçlanmaktadır. Ayrıca incelemenin detaylarında ortaya çıkan veriler sayesinde yurttaşlığa kabul ve yurttaşlıktan çıkarma uygulamalarının geçmişine de ışık tutulacaktır.

Abstract

In the Mesopotamian civilizations, the inhabitants' tight and constant relationship with agriculture rendered them dependent on land. The government authorities in these civilizations organized to manage this dependent labor force and ensure continuous production. In such a political system, the producers were totally isolated from the bureaucracy and positioned as subjects. However, the specific conditions of the Aegean civilization basin enabled the polis to exist not only as a distinct political entity but also as a distinct model for the regulation of social relations. Because of its limited agricultural area and potential to facilitate frequent interaction between societies, a fixed administrative or military administration could not evolve in this geography. So the producers and administrators of the poleis could not separate from one another properly, and having a share in the public space gave rise to the concept of citizenship. In the first place, this paper will provide an overview of the emergence of citizenship within the political geography of ancient history. Then the legal regulations in Athens between the Archaic and Classical eras will be analyzed in terms of citizenship. Through the case of Athens, it is intended to examine the impact of both internal and external politics on the citizenship law. Furthermore, the data revealed in details of research will provide information on the history of naturalization and denaturalization.

Giriş

Yurttaşlığın Tarihsel Temelleri

Aristoteles'in *Metaphysica* (1019a9) adlı eserlerinde ortaya koyduğu bütün ile parça arasındaki ilişki, parçanın [*morion* (μόριον)] bütünden [*holos* (ὅλος)] önce geldiği fikri, *Politika* (1274b39-41) adlı eserinde devlet ve yurttaş ilişkisi ekseninde ortaya çıkmaktadır. Öyle ki bu eserinde Aristoteles, *polis*'i pek çok parçadan meydana gelmiş bütünler gibi bileşik yapılu bir öge olarak kabul etmektedir ve parça olmadan bütünü tarif edemeyeceğinden de *polis*'i tanımlamadan evvel *politēs* (πολιτης) yani yurttaşı tanımlamaya girişmiştir. Aristoteles'in *Politika* adlı eserinde yurttaş, *polis*'in idari ve hukuki iradesinde pay sahibi olan kişi (1275b18-19), *polis* ise yurttaşların idare bakımından ortaklığı olarak tanımlanmıştır (1276b1-2).

Bu değerlendirmelere paralel biçimde yurttaşlığın tarihsel temelleri, *polis*'in kurumsal gelişimiyle eş zamanlı olarak incelenmektedir (Cecchet, 2017a, s. 2; Giangiulio, 2017, s. 34-35). Bu bağlamda Ege uygarlık coğrafyasındaki Miken [Mykēnai (Μυκηνάι)] Uygarlığı'nın çöküşü, buradaki tüm siyasal otoritelerin ortadan kalkması bir dönüm noktası olmuştur. MÖ 12. yüzyılın sonlarında meydana gelen çöküş ve bu süreçte yaşanan büyük göç akınlarının etkileri Doğu coğrafyalarına dek genişlemiş, Orta Anadolu'da Hitit Devleti bu göçlerin de etkileriyle son bulmuştur. Akınlar Mısır'a dek ulaşırsa da burada güçlü bir bariyerle karşılaşmış, Mısır'ı yıkamamış ancak zayıflatmıştır. Diğer taraftan Kuzey Suriye'de Hurri-Mitanni Devleti göçlerden önce, Güney Mezopotamya'da Kassit Hanedanlığı doğrudan göçlerle ilintili olmasa da yaklaşık aynı dönemde ortadan kalkmış ve Ön Asya'da büyük siyasi otorite boşlukları oluşmuştur.

Bu çağda Ön Asya'da varlık gösteren Asur Devleti coğrafi konumu nedeniyle göç akınlarından kurtulabildiği gibi varlığını da sürdürmüştür. Devlete ait yazılı belgeler sayesinde MÖ 10. yüzyıla birlikte bölgenin siyasi yapısı belirgin hale gelmektedir. Yeni Asur Devleti etki alanını MÖ 10. yüzyıldan 612 yılına dek Anadolu'nun içlerinden İran ve Basra Körfezi'ne, Levant ve Mısır'a kadar genişletmiş, bütünleşik kara sınırları üzerinde bulunan çok geniş bir coğrafya üzerinde egemen olmuştur (Yiğit, 2020, s. 185). Bugün "Bereketli Hilal" olarak tanımlanan coğrafi alanı da sınırları içine alan Asur Devleti, adını baş tanrısı Asur'dan almış ve devlet içinde askeri ve siyasi girişimler de dâhil olmak üzere tüm faaliyetler bu tanrı adına yürütülmüştür. Dolayısıyla Ön Asya uygarlıkları zaman içinde bütünleşik kara sınırları ile mutlak bir gücün egemenliğine girmiştir.

Ege uygarlık coğrafyasında Tunç Çağı sonunda yaşanan siyasi yıkımı takip eden süreç ise engebesi yüksek ve denizlerle bölünmüş coğrafyanın karakterine koşut, bağımsız şekillenmiştir. Özellikle Hellas ve Ege Adaları'nın %80'den yüksek oranla dağlarla kaplı olması, tarım ve hayvancılığa uygun ova ve platoların sayısını ve büyüklüğünü sınırlamış, ayrıca seyahat ve ulaşımı daima zorlaştırmıştır (Migeotte, 2009, s. 16). Olasılıkla bunun etkileriyle Tunç Çağı boyunca da burada, merkezleşmiş doğu monarşileri çapında büyük bir devlet ortaya çıkmamıştır. Mevcut en büyük devletler dahi siyasal mekân birliği kuramamış, feodal karakter taşımıştır. Bu coğrafyadaki siyasi otoritelerin tümüyle ortadan kalkmasını takip eden süreç, arkeolojik çalışmaların sonuçları üzerinden açıklanmaktadır. Öyle ki Miken Saraylar Dönemi'nde yerleşim dokusunun ve hiyerarşisinin merkezini oluşturan verimli tarım ovalarındaki iskân artık önemli oranda azalmıştır. Yerleşim yoğunluğu kıyılara ya da kıyılara yakın alanlara kaymış ve yerleşimlerin kıyıya doğru kayması ile küçük ölçekli, yerel otoriteler ortaya çıkmaya başlamıştır. Miken Saraylar Dönemi'nde stratejik önem arz eden, sistemli biçimde işletilen geniş tarım ovalarındaki iskânın azalması, bu yerlerin sundukları yol ağı bağlantılarının da artık eski önemini muhafaza etmediğine işaret etmiştir (Knodell, 2021, s. 120-132).

Saraylar Sonrası Dönem'in küçük ölçekli organize toplumları tarım ürünlerini, hammaddeleri ve daha önce saray merkezlerine yönlendirilen hayvancılık fazlasını artık kendileri kontrol etmeye başlamıştır. Ayrıca zaman içinde aralarındaki düzenli temasları neticesinde etkileşimli ağlarla birbirine bağlanmışlardır (Eder-Lemos, 2020, s. 137-138). Öyle ki MÖ 10. ve 9. yüzyıllarda ticari ve toplumsal etkileşim ağlarının Ege Havzası içinde ve Doğu Akdeniz yönünde yoğunluğunu artırdığı, MÖ 9. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise çoğu topluluk için sürekli büyümeye olanak tanıyan istikrarlı koşulların hâkim olmaya başladığı belirtilmektedir (Eder-Lemos, 2020, s. 146-147). Ayrıca geniş ailelere dayalı akraba gruplarının, çöküşten iki yüzyıl sonra daha istikrarlı koşullarda yaşayan halkların toplumsal gücü olduğu da düşünülmektedir (Eder-Lemos, 2020, s. 145). Bu grupların bazılarının daha büyük ve erzak depolama konusunda daha donanımlı olmaları yerel hiyerarşilerin de olgunlaşmaya başladığına işaret etmiştir. Öyle görünüyor ki sarayların siyasi ve ekonomik hâkimiyetinin sona ermesi, yerel ölçekli yeni sosyo-ekonomik örgütlenmelerin yolunu açmış, bunların küçük ölçekli tarım dışı ticari faaliyetlerini de desteklemiştir. Özellikle kıyı ve kıyıya yakın şeritlerdeki merkezler, yeni dönemde siyasi alan olarak yükselmeye başlamıştır. Koşulların belirginleştiği, zenginliğin ve medeniyetin yükselmeye başladığı Geometrik Dönem (MÖ 900-700) polis'in belirlediği evre olmuştur (Hansen-Nielsen, 2004, s. 17).

Bu sosyo-politik ve ekonomik görünümün, Mezopotamya'daki durumla taban tabana zıtlık içinde olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki buradaki verimli, geniş tarım toprakları ile olan sıkı ve sürekli bağlar, Mezopotamya halklarını toprağa bağlı kılmıştır. Toprağa bu bağlılık ise olasılıkla yerel otoritelerin güçlenmesine olanak tanımıştır. Zira kimi zaman göçler ya da askeri seferler merkezi otoritelerin yıkımına neden olsa da toprak ve toprakla ilintili yerel, toplumsal bağlar varlığını sürdürmüştür. Mezopotamya siyasi sistemi bünyesinde örneğin Akad Devleti (MÖ 2350-2150), gücünü perçinleme evresinde yerel otoritelerle uzlaşmış ve bunların toplumsal bağları egemen otoritenin parçaları haline gelmiştir (Barjamovic, 2013, s. 130). MÖ 10. yüzyılla birlikte Yeni Asur Devleti sistemi içindeki Mezopotamya halkları da olasılıkla bu gelenek içinde merkezileşmiş yeniden dağıtımın yani ekonomik ve politik sistemin payandaları olarak konumlanmışlardır.

Ayrıca Mezopotamya'daki köklü kültür, medeniyet ve yönetim geleneği içindeki halkların toprakla olan ilişkisinin, tanrı(ça)ları ile bağlarını kuvvetlendirdiği de düşünülebilir. Aslında Eskiçağ insanının toprak ile tanrı(ça) arasında kurduğu bu türden bir bağ, dönemin bir diğer tarım toplumu Apenninler Yarımadası'nda bulunan Latium Bölgesi halklarının kullandıkları dilde de adeta kendini göstermektedir. Öyle ki bu halklar, tanrı(ça)ya tapmak eylemi ile toprağı işlemek, toprakla ilgilenmek eylemini aynı fiil ile karşılamışlardır (Lat. *colo* [*colere, colui, cultus*]). Latium Bölgesi ile karşılaştırılmayacak ölçüde geniş bir coğrafya ve köklü bir geleneğe sahip olan Mezopotamya halklarının toprakla olan bağı, olasılıkla bundan kuvvetli olmuş ve bölgedeki siyasal sistem içinde gücünü tanrıdan aldığı var sayılan hükümdara tabiiyeti de mutlak ve mümkün kılmıştır.

Ne var ki Mezopotamya toprağının kimi yetersizlikleri, devamında aynı otoritenin gücünü pekiştirmesinde etkili olmuştur. Öyle ki alüvyal yapısı ile özellikle Güney Mezopotamya'nın tarıma çok elverişli arazisi doğal kaynaklar açısından son derece yetersizdir. Maden barındırmadığı gibi neredeyse sert taş ve kaliteli kerestesi dahi yoktur (Yiğit, 2020, s. 44). Bu ihtiyaçları karşılamak ancak organize siyasi gücün yardımıyla başarılabilir uzun mesafeli ticareti ve nihayet bu gücün doğrudan içinde olduğu askeri seferleri gündeme getirmiştir. Bu durum, siyasal otoriteyi daha da güçlendirmiştir. Dolayısıyla ortaya çıkan sistem açısından coğrafya, temel belirleyici faktör olarak görünür. Sonuç itibarıyla içinde yaşayan halkları salt toprağa bağımlı kılmayan, bireysel girişimlerin önünü açan Ege Havzası'nın coğrafi karakteri, toplumların yaşamını şekillendirirken örgütlenme biçimlerine de yansımış, bu coğrafyada dağınık ve yerel ölçekli hiyerarşiler belirginleşmeye başlamıştır. Hal böyle

olunca sermaye tek elde toplanmamış, üretim fazlasının aralarında pay edildiği yönetici zümre ve rahipler sınıfı ortaya çıkmamıştır.

Mutlak bir siyasi otorite denetiminden bağımsız olan Ege Havzası toplumları, MÖ 9. yüzyılda yaşanan nüfus artışının da etkileriyle çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere MÖ 8. yüzyılın ortalarından itibaren yoğun kolonizasyon faaliyetleriyle yeni *polis*'ler kurmuşlardır. *Polis*'lerin köylere kümelenen ve sonra daha büyük ağlar oluşturan akrabalık gruplarından veya yerel bir merkezden dağılan topluluklardan geliştiği konu edilmektedir (Blok, 2013, s. 164). Ege uygarlık coğrafyasının sosyo-politik kimliği, yerel merkezden dağılarak kurulan bu yeni *polis*'ler sayesinde tüm Akdeniz kıyılarına ve hatta Karadeniz'in kuzey kıyılarına dek yayılım göstermiştir. Koloni olarak kurulan yeni *polis*'lerde toprakların eşit parsellere bölünmesi ve burada edinilen ilk toprakların adçekme yolu ile dağıtılması eşit yurttaş fikrinin doğuşu ile ilişkilendirilmiştir (Robinson, 1997, s. 71). Soy bağlarının anakaradaki gibi nüfuz ve imtiyaz alanı oluşturamadığı bu yeni *polis*'lerde toplumsal eşitliğin yolunun daha kolay açıldığı da ileri sürülmektedir (Karatani, 2018, s. 30-39).

Koloni gönderen *polis* merkezlerinde soya dayalı ayrıcalıkların kırılacak olmasındaki en önemli faktörlerden biri olarak ise önde gelen ailelerin mutlak ekonomik üstünlüklerle diğerlerinden ayrılmamaları gösterilmektedir. Örneğin Morris, MÖ 1100-500 tarih aralığındaki en zengin ailelerin dahi Roma ya da Yakın Doğu standartlarına göre zengin olmaktan çok uzak olduklarını belirtmektedir (1987, s. 5). Zira bu gelişim süreci içerisinde *polis*'lerde askeri ve idari yönetim önceleri at yetiştiricileri olan büyük toprak sahiplerindeyken, yükselen ticaret sayesinde ekonomik olarak kuvvetlenen, bu sayede kendi bütçesinden askeri donanımını sağlayabilecek konuma gelen çiftçi de ağır silahlı piyade [*hoplitēs* (ὀπλίτης)] olarak *polis*'in savunmasına katılmıştır. Bu askeri yetkinlik, yönetimde söz sahibi olmalarını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla yurttaş ile vatanını savunan askeri özdeşleştiren bir sistem kurulmuştur (Bettalli, 2018b, s. 75; Martin, 2000, s. 64; Garland, 2008, s. 70).

Savunmada ve artık yönetimde aktif hale gelen üretici, siyasal sistemin sürdürülmesi işini de herhangi bir zümrenin ayrıcalığına bırakmamıştır. Öyle ki MÖ 7. yüzyıldan itibaren *polis*'ler içinde demokrasi ve ılımlı oligarşi yönetimleri olgunlaşmaya başlamış, yazılı yasalar yürürlüğe girmiştir. Yazılı yasalar, devlet otoritesi ile bireyler arasında doğrudan bir ilişki kurulmasını sağlamış, böylelikle birey hukuksal bir kişilik kazanmıştır. Bu dönemde *polis* içinde özgür kişinin [*eleutheros* (ἐλεύθερος)] konumu da belirginleşmeye başlamıştır. Robinson, *polis*'lerde

süregelen mevcut siyasal sistemin aktörleri için kullanılan *eleutheros* sıfatının aktif bir anlam barındırdığını belirtmektedir (1997, s. 30). Buna göre halk meclisinde ve mahkemelerde verilecek kararlar aşamasında bizzat varlık göstererek özgürlüklerine yönelik ihlallerden kendilerini koruyabilenler ve *polis* için alınan kararlara katılarak ortak kaderde belirleyici olanlar özgür kişilerdir. Yani kişisel özgürlük *polis*'in varlığı ile bağıntılıdır, doğal hukuka dayanan bir özgürlük söz konusu değildir. Dolayısıyla değeri varlıkla değil, siyasal sistemin bir parçası olmakla ilintilidir. Nasıl ki bağımsız *polis* başka bir otoritenin hükmünden, ona haraç ödeme gibi zorunluluklardan azadeyse yurttaş da o bünye içinde kendi yaptığı yasalar dışındaki bir otoritenin hükmünden bağımsız, özgür olur.

Her bir *polis*, gelişimini kendi iç dinamiklerine bağlı olarak sürdürse de kaynaklar bu konuya kapsayıcı genellemeler ile yaklaşmaktadır. Bu genellemeler, özellikle yasalar konusunda yapılan kapsayıcı değerlendirmeler, hukukun üstünlüğü ilkesinin *polis*'lerin paylaştıkları ortak bir değer olarak kabul edilmesiyle açıklanmaktadır (Harris, 2006, s. 4; Gagarin, 2013, s. 221). Öyle ki antik yazındaki değinmeler dışında MÖ 7. yüzyılın ortalarından itibaren pek çok farklı *polis*'e ait yasa örneklerini günümüze ulaşan epigrafik kayıtlar üzerinden okumak mümkündür. Bunlara dayanarak konu üzerine belirli genellemeler yapmak olası görünse de *polis*'ler özelinde farklılıklar olduğu da açıktır. Bu bağlamda hukukun, özellikle de yurttaşlık hukukunun kaynaklara dayalı olarak belirli bir sürengenlik içinde takip edilebileceği veriler doğrudan Atina *polis*'ine aittir.

Atina'nın İlk Yazılı Yasalarında Yurttaşlık

Geleneksel sözlü hukukun uygulayıcıları, iktidar sahiplerinin bizzat kendileridir ve bunların haksız uygulamalarına, arkaik ozanların dizelerindeki adalet [*dikē* (δική)] çağrılarını şahitlik etmiştir. Örneğin Hesiodos'un dizelerinde bu adaletsizlikler *hybris* (ὑβρις) teriminde ifade bulmuştur (Orhan, 2012, s. 22-24). Küstahlık, saygısızlık, ölçsüzlük olarak karşılık bulan *hybris*, ileride kişilik haklarının çiğnenmesini ifade eder biçimde yurttaş hukukundaki en büyük suçlardan biri olacaktır (Açık, 2004, s. 2; Cohen, 1991, s. 83, dn. 40). Kişilik haklarının çiğnenmesinin önüne geçmek, insan onurunu [*timē* (τιμή)] muhafaza etmek kaygısı, aslında Homeros dizelerinden beri sözlü hukukta da karşılık bulmuştur. Bu bağlamda rekabetçi değerlerin öne çıktığı Homeros toplumu, kefaret, kan bedeli [*poine* (ποινή)] uygulamasının yayılmaya başladığına tanıklık etmiştir (Hom. *Il.* 9.632–635). Bu uygulama ile suç mağdurlarına ya da mağdurun yakınlarına tazminat ödenmesi, kişinin toplum içinde daha farklı ihlallere maruz kalmadan onurunu kurtarmasının adeta bir aracı olmuştur. Toplum

içinde intikam temelli yaklaşımın aşılmasına yarayan bu uygulamanın, sonraki hukukun gelişimine kaynaklık ettiği de düşünülmektedir (Pepe, 2018, s. 320).

Bu bağlamda Atina'da yapılan ilk yazılı yasalar önem arz eder. Uzun yıllar boyunca soylu aile liderlerinden oluşan dar bir topluluk içinde sözlü gelenekle sürdürülen Atina yasalarının yazıya geçirilmesi MÖ 621 yılına tarihlendirilmektedir. Drakon'a atfedilen bu yasalardan cinayet suçlarının yargılanmasına ilişkin esasların düzenlendiği bir metin, MÖ 409/8 yılında Atina'da tekrar yazılmış ve bu epigrafik belge günümüze ulaşmıştır (IG I³ 104. Cantarella, 2005, s. 239). Bu metnin, iktidarı ele geçirmek isteyen aristokrat aileler arasında yaşanan çekişmelerin şiddetlenmesi sonucunda olgunlaşmış olabileceği yorumlanmaktadır (Bettalli, 2018a, s. 109). Dolayısıyla Atina'da da akraba gruplarının üyelerine karşı işlenen suçların intikamının alınmasında siyasi otoriteye rol yüklenmiş ve devlet, intikam temelli ilişkilerin aşılmasında aracı rol üstlenmiş olur. Yasaların yazıya geçirilmesi her koşulda *polis* otoritesini güçlendirmiş ve bu otoritenin temsil edildiği yurttaş kimliğini öne çıkarmıştır.

Aristoteles'in konu ettiği Drakon yasalarında da öncelikle yurttaşın kimliğine, görev ve sorumluluklarına değinilmiştir. Burada yurttaşlık, öncelikle vatan savunmasına katılma ile ilişkilendirilmiş, kendi kendini silahlandırabilenler yurttaş sayılmış ve *polis*'i yönetmek sorumluluğunu yüklenmişlerdir (Arist. *Ath. Pol.* 4). Ayrıca yurttaşlık, soy esasına dayandırılmıştır. Zira yurttaş erkeklerin yasaya göre yaptıkları bir evlilik ve bundan doğacak yasal erkek çocuk da konu edilmiştir (Arist. *Ath. Pol.* 4.2.5-8). Ne var ki evliliğin diğer ortağı olan kadın ve onun yasalar karşısındaki konumuna herhangi bir değinme yapılmamıştır. Böylesi bir değinme, dolaylı olarak MÖ 4. yüzyılın ünlü hatiplerinden Demosthenes'in bir kamu davası için hazırladığı mahkeme söylevinde mevcuttur. Buna göre, Drakon yasalarında bir erkeğin kendi yasal koruması altında bulunan bir kadın ile ilişkiye giren diğer erkeği öldürmesi suç teşkil etmemektedir (Dem. 23.53). Dolayısıyla Drakon yasalarında yurttaş bir erkeğin hanesi içinde yaşayan özgür kadınların ve aslında yurttaş soyunun da yasaların koruması altında olduğu yorumlanmaktadır (Cantarella, 2005, s. 240).

Yurttaş soyu ve buna bağlı olarak Atina'daki yurttaşlık kayıtları, konu edilen epigrafik metinde de dolaylı olarak yer bulmuştur. Kaynaklar, Arkaik Dönem Atina *polis*'inde yurttaşlık kayıtları dâhil diğer yerel işlerin organizasyon ve yönetiminin *phratia* (φρατρία) grupları tarafından sürdürüldüğüne işaret etmektedir (Hedrick, 1991, s. 250). *Phratia*'lar, *polis* bünyesindeki akrabalık gruplarından. Aynı bünye içerisinde *oikos* (οἶκος), çekirdek aileyi temsil ederken çekirdek aile ile arasında

doğrudan kan bağı bulunan *oikos*'lar, *genos* (γένος) yani soyu meydana getirmiştir. *Genos*'lar ise aralarında evliliklerle birleşerek içinde birkaç farklı soyu barındıran *phratia*'ları yani daha geniş akraba topluluklarını oluşturmuşlardır. *Phratia*'ya üye kişi, döneme ait metinlerde *phratēr* (φράτηρ) olarak konu edilmiş ve bu kelime Latince *frater*, İtalyancada *fratello* biçiminde, diğer Hint Avrupa dillerinde de bu kökten türeyip erkek kardeş anlamında kullanılmıştır. (Blok, 2018, s. 94, dn. 56). *Phratia*'ların bir araya gelmeleri ile *polis*'lerin bünyesindeki en geniş akrabalık grupları olan *phylē* (φυλή) örgütlenmeleri meydana getirilmiştir. Örneğin Arkaik Çağ Atina *polis*'inin, Kleisthenes reformlarından önce 4 *phylē*, 12 *phratia* ve 30 *genos*'tan oluştuğu belirtilmektedir (Arist. *Ath. Pol.* fr. 5).

Atina'da *phratia* üyeliği yurttaşlığın temelini oluşturmuştur. Yeni doğan bir erkek çocuğun *phratia*'ya takdimi ve buradaki yurttaş kütüğüne kaydı kamu otoritesince düzenlenen *Apatouria* Bayramı'nda diğer yurttaşların da şahitliği ile yapılmıştır (Hdt. 1.147). *Phratia* üyeleri, dini törenler yapmak için bir araya geldikleri gibi birbirlerine koruma sağlama, haklarını gözetme yükümlülüğü de taşımışlardır (Garland, 2008, s. 66). Drakon yasalarından günümüze ulaşmış epigrafik metinde de yurttaşlık kayıtları *phratia* üzerinden dolaylı olarak konu edilmiştir. Öyle ki buradaki bir maddede, cinayet suçundan sürgün edilen kişinin ancak maktulün yakın akrabaları tarafından, bunların olmaması durumunda ise bağlı olduğu *phratia*'dan doğum esasına göre seçilen 10 kişinin rızası ile bağışlanabileceği belirtilmektedir (IG I³ 104.18-23). Dolayısıyla bu yasa maddesi, Atina'da *phratia* sisteminin etkin biçimde işleyişine tanıklık etmiştir.

Drakon yasalarına ilişkin mevcut veriler, anlatıldığı oranda kısıtlıdır. Ardından gelen Solon yasaları ile temel hukuki ve politik kurumların düzenlenmesinin yanı sıra aile, mülkiyet, miras, ticaret üzerine de pek çok yeni düzenleme yapılmıştır. Bu süreçte yürürlüğe giren yeni yasalarla birlikte Atina'da yurttaşlık, belirli kurallara bağlı aktif, ayrıcalıklı ve korunan bir statü haline gelmiştir. Dolayısıyla Atina'da yurttaşlık hukukunun ortaya konması Solon yasaları ile ilişkilendirilmektedir (Patterson, 2005, s. 273).

Solon, MÖ 6. yüzyılın hemen başlarında *arkhōn* (ἄρχων) seçilmiştir. Drakon yasalarının yapıldığı MÖ 7. yüzyılın yaklaşık son çeyreği ve 6. yüzyıl devletler arası dengelerin kısmen sağlanabildiği, henüz siyasi rekabetler dolayısıyla büyük kırılmaların, savaşların patlak vermediği bir süreçtir. Dolayısıyla bu tarihi süreçte yurttaşlık, Atina'nın iç politik sisteminin yörüngesinde şekillenmektedir. Bu sistem ise büyük bir buhran içindedir. Zira önceki yüzyıldan itibaren tarım ekonomisine

dayalı ticari faaliyetler yükselişe geçmiş, küçük toprak sahibi çiftçiler ortaya çıkan yeni koşullara ayak uyduramayınca toprağa bağlı köle durumuna düşmüştür. Solon, göreve gelmesiyle tüm özel ve kamu borçlarının iptalini yürürlüğe koyarak Atinalı yurttaşların özgür kılınmasını sağlamıştır. Böylelikle yurttaşa ait özel mülkiyet de garanti altına alınmıştır. Özel mülkiyet güvence altına alınırken miras konusunda düzenlemeler yapılmış ve bu aşamada pasif de olsa Atina yasalarında yurttaşın hanesindeki özgür kadına da bir rol yüklenmiştir. Demosthenes'in aktardığı Solon yasasına göre, vasiyetini bırakmadan hayatını kaybeden bir Atinalının mirası, oğlu olmaması durumunda kızına geçecektir. Kız evlat ise bu mirası üstlenebilmek için babasının en yakın akrabası ile evlenmek zorunda bırakılmıştır (Dem. 43.51,54). Böylelikle mülkün aynı aile içinde kalması garanti edilmiştir.

Ardından siyasal katılım varlık esasına göre yeniden düzenlemiştir (Arist. *Ath. Pol.* 7.3-4; Plut. *Sol.* 18.1-2). Halk mahkemeleri ise *dēmos* (δῆμος) iradesine teslim edilmiştir ve özellikle bu durum, Atinalı yurttaşın korunması ve gözetilmesiyle ilişkilidir. Yurttaşlar arasındaki ya da yurttaşların kamu görevlileri karşısındaki haklarının gözetilmesi hedeflenerek iki yasa daha yapılmıştır. Aristoteles ilkini, haksızlığa uğramış bir kişiyi müdafaa için onun adına dava açılması, diğerini ise bir kamu görevlisinin verdiği karara karşı itiraz davası açma hakkı olarak belirtmiştir (Arist. *Ath. Pol.* 9.1). Bu yasalarla toplum içindeki "suç" tanımı da değişmiştir. Suç, artık mağdurun akraba gruplarını harekete geçiren bir eylem olmaktan sıyrılmış ve yurttaş topluluğunun herhangi bir üyesine karşı işlenen kabahat olarak tanımlanır olmuştur (Wood, 2008, s. 46).

Tüm yurttaşların özgür kılınması yurttaş topluluğunun tabanını genişletirken, yapılan yasalar aristokrasinin konumunu derinden etkilemiştir. Atinalıların koruyucu tanrıçaları Athena tarafından kurulduğuna inandıkları ve eski *arkhōn*'lardan oluşan aristokrasinin kalesi niteliğindeki *Areopagos* Meclisi, Solon'un düzenlemelerine dek sistem içinde en geniş idari ve hukuki yetkilere sahip organdır. Ne var ki artık memurları atama ya da davalarda dilediği gibi hüküm verme yetkisini kaybetmiştir. Yasaları koruma [*nomophylakia* (νομοφυλακία)] yetkisi ve sistemi gözetip buna karşı iş yapanları cezalandırma sorumluluğu ise devam etmektedir. Ancak artık burada dahi mutlak hüküm kendisinde değildir. Öyle ki bundan böyle yargılamayı adil kabul etmeyen her yurttaş, kararı temyiz için mahkemeye başvurma hakkına sahip olmuştur (Arist. *Ath. Pol.* 3.6; 8. 2,4; 9. 1. Ostwald, 2009, s. 178).

Solon, bir diğer yasa ile yurttaşlara aktif siyaseti zorunlu kılmıştır. Yasaya göre, *polis* içinde çekişmeler [*stasis* (στάσις)] baş gösterdiği vakit politik tarafsızlık sergileyen yurttaş *atimos* (ἄτιμος) sayılacaktır (Arist. *Ath. Pol.* 8.5). Aristoteles'in bu yasa maddesini aktarırken kullandığı *atimos* (onursuz) sıfatının isim hali *atimia* (ἀτιμία) yurttaşlık haklarını yitirme anlamına gelmektedir. Aynı madde içinde Aristoteles'in kullanmış olduğu “*tēs poleōs mē metekhein* (τῆς πόλεως μὴ μετέχειν)”, “*polis*'ten pay almamayı” dolayısıyla yurttaşlık hakkının kaybedilmesini ifade etmektedir. “*Metekhei tēs poleōs* (μετέχει τῆς πόλεως)”, yani “*polis*'ten pay almak” ya da “*polis* sisteminde paydaş olmak” ifadesi ise *polis* toplumuna ait olan tüm şeylerin paylaşımını ifade etmektedir (Patterson, 2005, s. 270; Blok, 2017, s. 54). Öyle ki *atimos* ilan edilerek yurttaşlık haklarını yitirmiş bir kişi sadece siyasi ve hukuki haklarından değil *agora*'ya ya da kutsal alanlara giriş gibi toplumsal haklarından da mahrum bırakılarak *polis*'ten soyutlanmıştır. Özellikle hukuki haklarını yitirerek yasaların korumasından mahrum bırakılması, yurttaşı her türlü istismara açık hale getirmiştir (MacDowell, 1978, s. 73).

Solon yönetiminde yurttaş tabanını eklemlendirerek *dēmos*'un niceliksel artışını sağlamak amacıyla da bir yasa yapılmıştır ki bu yasa Attika'da bulunan göçmen [*metoikos* (μέτοικος)] konumundaki kişilerle ilgilidir. Bu çağda Attika'da yaşayan kalabalık göçmen nüfus içinden Solon, kendi ülkesinden kalıcı olarak sürgün edilmiş olmak ya da ticaret yapmak için tüm ailesini beraberinde getirmiş olmak koşulunu sağlayan göçmenlere Atina yurttaşı olma hakkı tanımıştır (Plut. *Sol.* 22,24). MÖ 7. yüzyıldan itibaren Atina'nın kırsal ekonomisi, farklı bir sektörün, ticari üretimin ve deniz aşırı ticaretin büyümeye başlamasına da tanıklık etmektedir ve bu büyümeyi tetiklemek amacıyla yabancı zanaatkâr ve tüccarların Atina'ya göç etmesini teşvik eden Solon yasası olasılıkla amacına ulaşmıştır. Zira MÖ 6. yüzyılın devamında Atina'nın siyah figürlü vazoları İspanya'dan Libya'ya ve Suriye'ye kadar uzanan pazarlarda başarıyla rekabet edebilir duruma gelmiştir (Ehrenberg, 1990, s. 73; Manville, 1990, s. 83-84.)

Solon'un düzenlemeleri ile *polis* işlerinin yürütülmesine ilişkin tüm onursal görevler [*timē* (τιμή)/ çoğ. *timai* (τιμαί)] yurttaşların sorumluluğuna bırakılmıştır. *Polis* idaresi açısından onursal görevler olarak memurluklar, mahkemelerde yargıçlık, kurul [*boulē* (βουλή)] ve de halk meclisi [*ekklesia* (ἐκκλησία)] katımları öne çıksa da kült işlerine ilişkin görevler de bunlar arasındadır (Blok, 2013, s. 168-169). Öyle ki *oikos*'tan *phylē*'ye, tüm sosyal gruplar arasındaki ortak kült ritüellerinin toplumları bütünleştirici etkileri *polis*'in sosyo-politik bir organizasyon olarak şekillenmesi

sürecine katkıda bulunmuştur (Donlan, 1985; Coulanges, 1980; Polignac, 1995). Bu kültürler ya da ortak dini pratikler yurttaşları, onların bölge içindeki varlıklarını ve politik bünyelerini şekillendirici bir etkiye sahiptir (Blok, 2018, s. 86-91). Dolayısıyla yurttaş kimliği ve yurttaşlık bilinci ile doğrudan ilişkilidir.

Ne var ki *polis*'lerde dini uygulamaların yönetiminden sorumlu profesyonel bir din adamlığı söz konusu olmamıştır (Burkert, 1991, s. 95). Atina'da Athena *Polias* ya da Poseidon *Erekhtheus* gibi köklü geleneksel kültürlerin yönetimi, belirlenmiş bazı *genos*'ların kontrolüne verilmiş ve kalıtsal olarak sürdürülmüştür (Flower, 2015, s. 295; Blok, 2018, s. 87). Öyle ki başlangıçta tanrı(ça)nın bu onuru, *genos*'un *arkhēgetēs* (ἀρχηγέτης) olarak tanımlanan ilk önderine teslim ettiğine inanılmış ve bu kültür bir miras olarak o *genos*'a bağlı kalmıştır (Blok, 2018, s. 95; Bonnechere, 2013, s. 367). Dolayısıyla Solon, yurttaşın özgürlüğünü temin ederken aynı zamanda *polis*'in kutsallarına ilişkin vazifelerin devamlılığını da sağlamıştır. Bu bağlam ise yurttaşın, kültürel kimlikle ilintili rollerinin *polis* açısından önemine işaret etmektedir.

Tiranlık Dönemi, Kleisthenes Reformları ve Atina Yurttaşlığı

Solon'dan sonra Atina'da önde gelen ailelerin çekişmesi sonucu *arkhōn* seçimleri akamete uğramış, ancak büyük mücadelelerden sonra MÖ 546 yılında Peisistratos Atina yönetimini tiran [*tyrannos* (τύραννος)] olarak ele geçirebilmiştir. Ne var ki tiranlık, yönetimi üstlenmiş olan kişiye resmi olarak verilmiş bir unvan değildir. Doğuştan edinilmiş ya da yasalara dayalı olarak kazanılmış bir hak olmaksızın iktidarı zorla ele geçirmiş olan kişi için antik yazarların kullandığı bir tanımlamadır (Patterson, 2005, s. 274). Bu *de facto* konumları dolayısıyla ilk kuşak tiranlar, yurttaşları yanlarında tutarak yönetimlerini sürdürmek çabasında olmuşlardır. Bu bağlamda Peisistratos, öncelikle Solon yasalarını yürürlükte bırakmış (Hdt. 1.59.6; Thuc. 6.54.6) ve kendisi de yasalara uygun hareket etmiştir (Arist. *Ath. Pol.* 16.8; Plut. *Sol.* 31.3).

Atina'da tiran Peisistratos, özellikle kültürel girişimleriyle halk desteğini kendi tarafında tutma politikası izlemiştir. Bu amaçla kutlanmaya başlanan *Panathenaia* ve *Dionysia* Festivalleri ve bu festivaller kapsamındaki faaliyetlere kadın ve erkek tüm Atinalıların aktif katılımı, Atinalı kimliği üzerindeki birleştirici rolleriyle *polis*'ten pay alma faaliyetleri olarak yorumlanmaktadır (Patterson, 2005, s. 274). Kadının yurttaşlığına ilişkin resmi kayıt işlemleri olmasa da *polis* içindeki sosyal bağlar, sosyo-kültürel yaşamın ayrılmaz parçası olan cenaze, evlilik, erginleme törenleri ya da bayram ve kültür ritüelleri *polis* mensuplarının kimler olduğunun tespiti açısından

önem arz etmiş, özellikle Atinalı kadının kimliği bu türden toplumsal ilişkiler ağı içinde belirlenmiştir (Cantarella, 2005, s. 245). Aslında Atinalı kadınlar, tüm Arkaik Çağ boyunca kült işlerinde önemle aktif olmuşlardır. Öyle ki örneğin Atina'nın en önemli kutsal görevi kabul edilen Athena *Polias* kült işlerinin yürütücüleri, Eteoboutad *genos*'una mensup kadın rahibeler olmuştur (Blok, 2013, s. 169).

Ne var ki asıl hedef, politik ve hukuki sistemin sürdürülmesidir. Bu bağlamda Peisistratos yönetiminde, siyasal gerekçelerle yeni yurttaş kayıtları yapılmıştır (Martin, 2000, s. 64; Dillon-Garland 2010, s. 320; Fisher, 2018, s. 211; Lambert, 1998, s. 262). Aristoteles, Atina'da tiranlığın devrilmesinin ardından yurttaş listelerinin denetlendiğini [*diapsēphismos* (διαψηφισμός)] ve bunun, Peisistratos'tan yana olanlar arasında hakkı olmadığı halde yurttaşlığa kabul edilen pek çok kişi bulunduğunu açıkça gösterdiğini belirtmiştir (*Ath. Pol.* 13.4-5). Ehrenberg ise Atina'da yeni yurttaş kayıtları ile birlikte Peisistratos'un taraftar sayısını iyiden iyiye şişirdiğinden dem vurmıştır (1969, s. 40). Bu şekilde sayısı artırılan yurttaşların desteği ile yükselen tiranlık, Atina'da olduğu gibi diğer *polis*'lerde de ikinci ve üçüncü kuşak tiranların zorbalıkları sonucunda gözden düşmüştür. Bu durum soylu aileler arasındaki iktidar yarışlarını tetiklemiş ve bu defa Peisistratosların müttefiki olan Isagoras, Spartalıları Atina içine sokup yönetimi ele geçirmiştir. Bu işgal ve siyasetteki totaliterleşme neticesinde yurttaşlar direnişe geçerek sürgündeki Kleisthenes'i göreve getirmiştir. Mevcut koşullar, Atina'da yurttaşlık üzerine radikal reformların uygulanmasını sağlayacak toplumsal zemini hazırlamıştır.

Kleisthenes reformları ile yurttaşlık, geleneksel aile bağlarının içinde temsil edildiği *phylē* sisteminden çıkarılıp coğrafi temellere göre şekillenen yeni bir *phylē* sistemi üzerinden örgütlenmiştir. Bu yeni düzende *phylē*'ler, farklı coğrafi bölgelerdeki halkların birbirine karıştırıldığı yapay gruplar haline getirilerek Atina'yı iktidar için rekabet alanına çeviren ailelerin konumlarının sarsılması hedeflenmiştir. Daha önce Solon reformlarıyla 4 Atina *phylē*'sinden 100'er kişinin katılımıyla oluşan 400 kişilik *boulē*, şimdi 10 yeni *phylē*'nin her birinden 50 kişinin katılımıyla 500 kişi olarak görev yapmaya başlamıştır. *Dēmos*'lar, *polis*'in temel mahalli yönetim birimleri olmuş ve yurttaş kayıtları artık doğrudan *dēmos*'lara yapılmıştır. Yurttaşlar bundan böyle kayıtlı oldukları *dēmos*'un adı ile bilinmeye başlamışlardır.

Kleisthenes'in bu reformları, yeni yurttaş kayıtları bağlamında değerlendirilmektedir. Örneğin Manville, MÖ 6. yüzyılın sonunda yapılmış olan bu reformları doğrudan yeni kişilerin topluma dâhil edilmesi girişimi olarak konu etmiştir (1980, s. 219, dn. 24). Patterson da önceleri yurttaş kabul edilmeyen pek

çoklarının artık sisteme dâhil edildiklerini ve böylelikle (seçkinlere oranla) sıradan yurttaş sayısının artırıldığını belirtmektedir (2005, s. 277). Bu değinmelerin kaynağı, Aristoteles'tir. Aristoteles, *Politika* (1275b36-37) adlı eserinde Kleisthenes'in yeni *phylē*'lere birçok göçmen ve köleyi dâhil ettiğini, *Athēnaiōn Politeia* (21.4) adlı eserinde ise sistem içindeki yeni yurttaşların (*neopolitai* [νεοπολίται]) babalarının adlarıyla çağrılıp açık edilmemeleri için tüm Atinalıların, bağlı buldukları *dēmos* adları ile çağrılmaya başladıklarını konu etmiştir. Yurttaş kütüğüne kayıt ile yurttaş kimliği edinme, toplum içindeki yeni yurttaşları da *polis* bünyesiyle bütünleştirmiş, bu şekilde Atinalı yurttaş, akrabalık bağlarından sıyrılmış biçimde siyasi topluluğun bir üyesi haline gelmiştir. Bu siyasal bütünleşme çabalarının yanında Kleisthenes, kültürel dokuyu bozmayarak *genos*'ları, *phratría*'ları ve rahiplikleri geleneksel sisteme bağlı kalarak olduğu gibi bırakmıştır (Arist. *Ath. Pol.* 21.6. Blok, 2017, s. 121; Osborne, 2013, s. 285; Cecchet, 2017b, s. 58).

Geleneksel ailelerin kült rahipliklerine dokunmasa da yapay olarak oluşturduğu 10 yeni *phylē* ile Kleisthenes'in dolaylı bir kontrol sağladığı düşünülmektedir. Öyle ki bu 10 yeni *phylē*'ye, bazıları zaten Atina'da kültürleri olan çeşitli Atinalı kahramanların adları verilmiştir. Daha önce bu kahraman kültürünü yöneten aile, şimdi *phylē* adına bu kültü yönetme sorumluluğu üstlenmiştir. Böylelikle eski yerel kültürlere yeni roller yüklemiş ve bunlar siyaseten *dēmos* olarak tanınan yerel birimlerin faaliyet alanlarına dâhil edilmiştir. Yani bu yeni durumda yerel kültürler, *dēmos* memurlarının yönetimine girmiştir. Takip ettiği bu politikalar ile Kleisthenes'in eski güç ağlarını aniden kırmak yerine bunları yeni ağlarla genişleterek ortadan kaldırmayı hedeflediği değerlendirilmektedir (Osborne, 2013, s. 285-286). Aristoteles de yurttaş tabanının genişletilerek özel kültürlerin kamu denetimine geçmesini, demokrasinin güçlendirilmesi arzusu olarak yorumlamıştır (*Pol.* 1319b19-27). Öyleyse göçmenleri de kapsayan yeni yurttaş kayıtları, siyasal ve toplumsal bakımdan kalıplaşmış güç ağlarının kırılması aşamasında önem arz etmiştir.

Klasik Çağ Atina Yurttaşlık Hukuku: Dönüşümler, Açılımlar

Kleisthenes reformları, yurttaşlığı Atina'nın kendi sosyo-politik ihtiyaçlarına müzahir yeni bir sistem üzerine oturtmuş olsa da yurttaşlığa ilişkin yeni, hukuki bir tanım ortaya koymamıştır. Üstelik bu tarihten itibaren uluslararası sistemde yaşanan çalkantılar da Atina yurttaşlığı üzerinde etkisini göstermeye başlayacaktır. Örneğin MÖ 499 yılında patlak veren Pers Savaşları etkisiyle Atina, donanmasına büyük yatırım yapmış ve donanmada kürekçiler olarak hizmet vererek yurt savunmasına katkıda bulunur hale gelen topraksız işçilerden oluşan *thētes* (θηῆτες)

sınıfı ancak bu sayede politik kimlik kazanmıştır. Aynı süreçte kurulan I. Attika-Delos Deniz Birliği'nin Atina'ya sağladığı ekonomik gönenç ve politik liderliğin etkileri de yurttaşlık esaslarının yeniden düzenlenmesine neden olacaktır.

Nitekim yurttaşla ilişkin hukuki yeni bir tanım, Perikles'in yönetiminde MÖ 451 yılına tarihlenen bir yasa içerisinde yapılmıştır. Pers Savaşları neticesinde bölgedeki hegemonyayı ve ekonomik üstünlüğü ele geçiren Atina, artık yeni yurttaşlara ihtiyaç duymaktansa yurttaşlık hakkını ve ayrıcalığını sadece kendinden olanlara tanımak istemiştir. Öyle ki yeni bir yasa ile Atina yurttaşlığı, Atinalı bir kadın ve erkekte doğma koşuluna bağlanmıştır. Bu yasa içinde Atina soyunun devamlılığını sağlayacak olan Atinalı ana baba, *astoi* (ἄστοι) kelimesi ile karşılanmıştır (Arist. *Ath. Pol.* 26.3.5; *Pol.* 1278a34-5). Bu yasa metninde hem Atinalı kadın hem Atinalı erkek için çoğul biçimiyle kullanılan *astos* (ἄστος), politik bir anlam barındırmamakla birlikte Atinalı olup sadece sivil haklara sahip olan kişileri ifade etmektedir. Dolayısıyla siyasi konjonktür gereği Atina *polis*'inin paydaşları olarak Atinalı kadın ve erkek bir yasa maddesi içinde eşit biçimde konumlanmıştır. Bu yasa, Atinalı kadınların yurttaş kütüklerine kaydını ya da siyasal alana katılımını beraberinde getirmese de toplumsal düzlemdeki ayrıcalıklı konumlarını belirginleştirmiş olmalıdır.

Plutarkhos'un belirttiğine göre bu yasanın yapılması Mısır'ın Pers egemenliğine direnişi ile ilişkilidir. Perikles, Perslere karşı direniş gösteren Mısır'a açıktan destek vermiş ve Mısır da bunun karşılığında Atina'ya teşekkür değerinde yüklü miktarda tahıl bağışında bulunmuştur. Bu hediye tüm yurttaşlara eşit olarak dağıtılacağından yurttaş kayıtları denetlenmiş, denetlemenin ardından 5 bine yakın kişi gayri meşru kayıtları nedeniyle yurttaşlıktan çıkarılmıştır (Plut. *Per.* 37.2-4). Dolayısıyla Perikles, yurttaş olmanın getireceği ayrıcalığı sadece kendinden olanlara bahşetmek istemiştir. Aslında bu yaklaşımın, Atina *polis*'inin efsanevi kuruluş mitosu ile örtüştüğünü söylemek mümkündür. Mitolojik geleneğe göre Atinalılar, örneğin Thebailılar ya da Spartalılar gibi başka coğrafyalardan göçüp gelerek mevcut topraklarına yerleşmiş halklar değildir. Aksine geleneğe göre kendilerini bizzat topraktan doğmuş (/bitmiş) Erekhtheus'un soyundan gelen *autokhthōn* (αὐτόχθων) halklar olarak kabul etmişlerdir. Bu sözlü geleneğin kökleri Arkaik yazına dek uzansa da politik olarak öne çıkarılması ve edebi metinler içinde perçinlenmesinin Perikles politikaları ile eş güdümlü olarak gerçekleştiği belirtilmektedir (Azoulay, 2017, s. 112).

Yeni yurttaşlık yasanın ardından *phratia* üyeliği öncelikli olarak doğan çocukların meşruiyeti ve miras konularıyla ilişkilenebilir (Parker, 1998: 104, 105, dn. 9). Ayrıca bir erkek evladın doğumunun ardından *phratia* üyelerine takdim geleneği de devam etmektedir. Bu törene ilişkin ritüeller mahkeme söylevleri içinde konu edilmiştir. Çocuğun ilk takdimi esnasında baba, öncelikle çocuğun yasalara uygun olarak Atinalı bir anneden doğduğuna ilişkin yemin etmiş (Isae. 8.19), sonra sıra sunağa bir kurban yerleştirmeye gelmiş ve hazır bulunanların çocuğu onaylamalarının ardından kurban kesimi gerçekleşmiştir (Dem. 43.82). Ancak birisinin itiraz etmesi durumunda kurban sunaktan kaldırılmıştır (Isae. 6.22). Çocuk 18 yaşına geldiğinde ise babasının bağlı bulunduğu *dēmos*'a yurttaş kaydı yapılmıştır (Kamen, 2013, s. 97).

Yurttaş kimliğinin yasada açıkça tanımlanması, göçmen statüsünün belirginleşmesini de sağlamıştır. Öyle ki Atina siyasal düşüncesinde göçmenlik [*metoikia* (μετοικία)] olgusunun bu yasa ile pekiştiği konu edilmektedir (Whitehead, 1977, s. 152). Bu statünün belirginleşmesi, göçmenlere ilişkin hukuki düzenlemelerin yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Yapılan düzenlemelerle göçmenlik, Atina'ya bir aydan uzun bir süre kalmak üzere gelen ve her ay düzenli olarak göçmen vergisi [*metoikion* (μετοικιον)] ödemek suretiyle oturma hakkı alan yabancılara tanınan hukuki bir statü olmuştur. Özellikle ekonomik yükümlülükler ile göçmenlerin yurttaşlar üzerindeki maddi yükü hafifletmeleri amaçlanmıştır. Zira Atina *polis*'indeki vergilerin çoğu dolaylı nitelikte olup örneğin ithalat vergileri ve liman vergilerinin bütün yurttaşlara uygulandığı belirtilmektedir (Manville, 1990, s. 10). Yapılan düzenlemelerin ardından *metoikos*'lar da aynı yükümlülükler altına sokulduğu gibi varsıllığı sayesinde özel statü edinmiş göçmenler de yüksek gelir grubundaki Atinalı yurttaşlara yüklenen doğrudan vergilerden [*eisphora* (εισφορά) ve *leiturgia* (λειτουργία)] sorumlu tutulmuştur.

Perikles, bu şekilde Atina yurttaşlığını kontrol ve koruma altında tutmaya çalışsa da Atina yurttaşı olma ayrıcalığının sadece Atinalılarda kalmasını sağlayamamıştır (MacDowell, 1978, s. 70-71). Atina'nın içine girdiği Peloponnesos Savaşı'nın etkileri, politik gerekçelerle bu defa toplu olarak yeni yurttaşların kabulüne neden olmuştur. Öyle ki Atinalılar, MÖ 431-404 yılları arasında Spartalılar ve müttefikleri ile yaptıkları savaşlar sürecinde Atina demokrasisini korumaya ve savunmaya hizmet eden çeşitli müttefik gruplara toplu olarak yurttaşlık hakkı bahsetmişlerdir. Bu tarihi dönemden itibaren Atina'da yurttaşlık, *dēmos*'a ait

kararnameler ile *ekklēsia*'nın Atinalı olmayanlara tanıyabileceği bir ayrıcalık/ödül olarak sunulmaya başlanmıştır.

Kronolojik olarak ilk sırada Plataialılara tanınan yurttaşlık hakkı gelir. Boiotia Bölgesi sınırları içinde bulunan Plataia, hem Thebai hem de Sparta'ya karşı Atina tarafında duruş sergileyince Peloponnesos Savaşı başlangıç evresinde Spartalıların işgaline uğramıştır. Atina, bu işgalden kaçan Plataialılara toplu olarak yurttaşlık hakkı tanıdıktan sonra bunları *dēmos*'lara dağıtarak yurttaşlıklarını kayıt altına almıştır. Yeni yurttaşların *genos*'lara bağlı rahiplik hakları ve 9 *arkhōn*'luk görevi hariç Atinalılar ile aynı haklara sahip oldukları ve ayrıca bunların ileride Atina'da doğacak olan çocuklarının da tam bir Atinalı gibi tüm haklara sahip olacakları belirtilmiştir (Thuc. 3.55.3, 63.2; Dem. 59. 104-106; Lys. 23. Kapparis, 1995, s. 359; MacDowell, 1978, s. 71; Blok, 2017, s. 258). MÖ 412 yılından 404 yılına dek Atina'nın Ege'deki operasyonlarına hizmet etmiş olan Samoslular da Atina yurttaşlığına layık görülmüştür (Rhodes-Osborne, 2003, s. 12-17).

Uzun süren savaşlar, Atinalı erkek nüfusunda önemli oranda eksilmeye neden olunca Atinalı bir erkeğin, evli olmadığı halde Atinalı başka bir kadından meşru çocuklar edinmesi kabul edilir hale gelmiştir (Patterson, 2005, s. 284). Peloponnesos Savaşı'nın son yıllarında Atinalılar ile Euboialıların aralarında evlilik yapmalarına izin verildiği de kayıtlarda mevcuttur (Lys. 34.3). Atinalıların Euboialılarla uzun süredir yakın bağlarının bulunması dolayısıyla Atinalı bir baba ile Euboialı bir annenin çocuklarının kolaylıkla Atina yurttaşları olarak tanındıkları değerlendirilmektedir (Sinclair, 1988, s. 24-25). MÖ 406 yılında gerçekleşen Arginusai'daki çatışmadan önce de Atina'da göçmenlerden ve yabancılardan oluşan büyük kalabalık bir grubun asker olarak hizmet etmeleri için ivedilikle yurttaşlığa alındıkları belirtilmektedir (Diod. Sic. 13.97).

Peloponnesos Savaşı bittikten ve Spartalıların desteği ile Atina'da kurulmuş olan oligarşik *Otuzlar* Hükümeti Atina'dan kovulduktan sonra ise Atina içindeki demokrasi direnişine hizmet veren ancak Atinalı olmayan göçmen ve kölelere de yurttaşlık hakkı tanınmak istenmiştir. Ne var ki *Otuzlar* Hükümeti'ne karşı demokrasi hareketinin direniş liderliğini yapan Thrasybulos'un bu yöndeki önerisi kabul edilmemiştir. Buna gerekçe olarak, Thrasybulos'un kararnameyi yayınlamadan önce değerlendirilmek üzere *boulē*'ye sunmamış olması gösterilmiştir (Arist. *Ath. Pol.* 40.2). Ayrıca bu süreçte Perikles'in yurttaşlık yasası da yeniden onaylanmıştır (Sinclair, 1988, s. 25). Dolayısıyla bu engelleme girişimi, Atinalıların

yurttaşlığa erişimi yeniden kısıtlama yönündeki bir eğiliminin delili olarak yorumlanmaktadır (Patterson, 2005: 283).

Ne var ki Atina artık eski günlerinden uzaktadır ve içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik dar boğaz bu konuda istikrarlı bir tutum sergilemesine olanak tanımamıştır. Zira Atina, MÖ 378 yılında II. Attika-Delos Deniz Birliği'ni kurarak tekrar kalkınma girişiminde bulunsa da bu ittifak MÖ 357-355 yılları arasında müttefiklerin çatışmalarıyla sonuçlanmıştır. Ksenophon tam da bu tarihi dönemde Atina'nın mali kurtuluşunu hedefleyerek *Gelirler Üzerine (De Vectigalibus)* adlı eserini vermiştir. Bu gelişmelerin devamında, MÖ 340'lara tarihlenen bir mahkeme söylevi göstermektedir ki bu dönemde yabancı uyruklulara bireysel olarak yurttaşlık verilmesi, Atina devletine fayda sağlanması koşuluna bağlanarak mümkün kılınmıştır. Buna ilişkin yasa maddesinde *andragathia* (ἀνδραγαθία) olarak belirtilen erdemi dolayısıyla yurttaşlığa layık olduğu belirlenen kişiye *ekklēsia*'da yapılan oylama sonucuna göre yurttaşlık verileceği belirtilmektedir (Dem. 59.89). Bu yasa içinde kullanılan *andragathia* kelimesi ile askeri yiğitliğin değil, insani bir erdemin, Atina devletine karşılık beklemeden yapılan her türlü desteğin kastedildiği ve bunun da aynı yasa içinde bu kişiler için kullanılan hayırhah [*euergetousi* (εὐεργετοῦσι)] nitelmesi ile özellikle vurgulandığı belirtilmektedir (Kamen, 2013, s. 79-80; MacDowell, 1978, s. 72-73). Bu yolla yurttaşlığa kabul edilenler arasında Atina'nın çıkarlarını güvence altına alan yabancı krallar ve devlet adamlarının da bulunduğu konu edilmektedir (Sinclair, 1988, s. 25-26).

Atina yurttaşlığına kabul üzerine koşulların belirlenmesi ve toplum içine çok defa yeni kişilerin dâhil edilmesi, olasılıkla bu hakkı hukuksuz biçimde edinenlerin türemesine ve bunların gözden kaçmasına da neden olmuştur. Öyle ki mahkeme söylevleri, *graphē ksenias* (γραφὴ ξενίας) olarak adlandırılan bir dava türüne şahitlik etmektedir. *Graphē ksenias*, aslında yabancı [*ksenos* (ξένος)] olan ama Atina'da bir yurttaş gibi yaşamını sürdürenlere karşı açılan bir kamu davasıdır. Bu şekilde yabancı olduğu tespit edilenlerle evlenmiş olanlara verilecek cezalar da belirlenmiştir: İlgili yasaya göre, Atinalı olmayan bir kadın ile evli olmanın cezası Atinalı erkek için 1000 *drakhmē* (δραχμή) olarak belirlenmiştir. Erkek bu bedeli ödemekle yükümlü tutulurken Atinalı olmayan kadının köle olarak satılacağı belirtilmektedir. Atinalı olmayıp Atinalı bir kadın ile evlendiği tespit edilen kişinin cezası ise tüm mal varlığına el konulup kendisinin köle olarak satılmasıdır (Dem. 59.16). *Graphē ksenias* aynı zamanda aralarında husumet bulunan kişilerce sırf itibar zedeleme için dahi kullanılan bir dava türü olmuştur (Kamen, 2013, s. 103).

Atina'da MÖ 4. yüzyılda yurttaş sicillerinin denetlenmesi işlemi hukuksuz biçimde yurttaş olanların tespiti amacıyla sürdürülmüştür (Aeschin. 1.77). Demosthenes'e ait bir mahkeme söylevi, MÖ 346/5 yılında yapılan denetimler neticesinde Halimous *dēmos*'unda yaşayan Euksitheos adlı birinin, Atinalı ana babadan olmadığı öne sürülerek bağlı bulunduğu *dēmos*'un resmi yurttaş sicilinden (*lēksiarkhikon grammateion* [ληξιαρχικὸν γραμματεῖον]) çıkarıldığını konu etmektedir (Dem. 57). Ne var ki Atina yasalarına göre, denetimler neticesinde yurttaşlık sicilinden düşürülen kişi kendisinin Atinalı ana babadan doğmuş meşru bir yurttaş (*gnesios politēs* [γνήσιος πολίτης]) olduğunu kanıtlamak için karara itiraz hakkına sahiptir. Euksitheos da bu yasaya dayanarak karara itiraz için Atina mahkemesinin huzuruna çıkmış ve aleyhindeki kararı düşmanlarının komplosuna bağlamıştır (Loddo-Poddighe, 2022, s. 97).

MÖ 346/5 yılındaki denetim sürecinde Philotades adlı bir yurttaşın da aslında Timarkhos tarafından azat edilmiş bir köle olduğu öne sürülerek *dēmos* sicilinden düşürülmesi talep edilmiştir. Bu konu da mahkemeye taşınmış ancak davacının bu iddia için rüşvet aldığı ortaya çıkınca dava düşmüş, Philotades'e yurttaşlık hakları iade edilmiştir (Aeschin. 1.114–15). O halde haksız yere suçlanan bir yurttaşın, davalar neticesinde yurttaşlık statüsünü geri kazanması mümkün olmuştur. Ne var ki bu davalara yalancı şahitlerin müdahil olması da söz konusu olmuştur. Böylesi durumlarda yalancı şahitliğe ilişkin özel bir dava [*dikē pseudomarturiōn* (δική ψευδομαρτυριῶν)] açılmış, çekişmeler sürüp gitmiştir. Yurttaşlıktan düşürülen kişi Atina'da göçmen olarak yaşamaya devam ederken temyiz başvurusunu kaybeden kişi köle olarak satılmıştır (Kamen, 2013, s. 103).

Atina'da yurttaş kayıtları denetlendiği gibi yurttaşların ana babaları, birbirleri, meslekleri ve yurtları ile ilişkileri de kamu denetiminde tutulmuştur. Örneğin ana babaya bakmak ve onlar öldükten sonra cenaze törenlerini düzenlemek, yurttaşın kamu denetiminde olan yükümlülükleri arasındadır. Öyle ki ana babasına kötü muameleden dolayı bir yurttaşa kamu davası açılması söz konusu olmuştur [*graphē goneōn kakōseōs* (γραφὴ γονέων κακώσεως), Dem. 24.105]. Davalının suçlu bulunması halinde ise cezasının *atimia* olduğu belirtilmektedir (Kamen, 2013, s. 101). Yurttaşların birbirleri ile ilişkileri açısından ise devlet, yurttaşın kişilik haklarının korunmasını garanti etmek istemiştir. Öyle ki işlenen *hybris* suçlarına karşı kamu davası [*graphē hybreōs* (γραφὴ ὑβρεως)] açılmış ve davalı, suçlu bulunması durumunda adli para cezasına çarptırılmıştır. Atinalı yurttaşın meslek olarak bedeni karşılığında kazanç sağlaması da yasaklanmış ve cezası *atimia* olarak

belirlenmiştir. Örneğin Atinalı Timarkhos, bu mesleği icra etmesine rağmen halk meclisinde söz alarak bir suç işlemiş ve yargılanmıştır. Yargılanması esnasında, maddi kazanç uğruna bedeninin onurunu hiçe sayan kişinin aynı arzularla devletini ya da devletin çıkarlarını kolaylıkla satabileceği açıkça konu edilmiştir (Aeschin. 1.29. Kamen, 2013, s. 73). Ayrıca askerlik görevinden kaçan Atinalı yurttaşa karşı *graphē astrateias* (γραφὴ ἀστρατείας, Dem. 59.27; Lys. 15.1), korkaklıktan ötürü savaş alanından firar edenlere ise *graphē lipotaksiou* (γραφὴ λιποταξίου, Dem. 21.103; Lys. 14.5) olarak adlandırılan kamu davaları açılmış ve suçlu bulunanlar yine *atimia* ile cezalandırılmışlardır (Andoc. 1.74; Aeschin. 3.176). Klasik Çağ'da özellikle MÖ 4. yüzyıl mahkeme söylevleri üzerinden belirlenen tüm bu örneklerden de anlaşılacağı gibi Atina'da yurttaşlık, mevcut her koşul içinde kamu otoritesince doğrudan sıkı bir denetim altında tutulmak istenmiştir.

Sonuç

Arkaik Çağ'da Atina'da yazılı hukuka geçiş ile *polis* otoritesi güçlenmiş ve yurttaşlık, hukuki bir zemine yerleşmiştir. Bu çağda yoğunlukla iç politikalar ekseninde yurttaşlık hukukunun çerçevesi belirlenirken yapılan düzenlemelerle Atinalı yurttaş, kandaşlık örüntülerinden çıkarılıp siyasal toplumun bir üyesi olarak konumlanmıştır. Bu süreçte Atina'nın içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi koşullar dolayısıyla yurttaş kütüklerine yeni yurttaş kayıtları yapılmış ve bu yeni yurttaşlar (*neopolitēs*), ekonomiye katkı sağlamalarının yanı sıra Atina'da siyasi güç dengelerinin değişmesi ve kalıplaşmış toplumsal ilişki ağlarının kırılması aşamasında önem arz etmiştir. Arkaik Çağ'daki tüm düzenlemelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan harmanlanmış yurttaş topluluğu, siyasal toplum olarak yasalar önünde eşitlenmiştir.

Klasik Çağ'ın erken evrelerinde gerçekleşen Pers Savaşları'nda üstlendiği rol ve kazanılan galibiyetin etkileriyle büyük bir siyasi ve ekonomik kalkınma yaşamış olan Atina, devam eden süreçte yurttaşlığa ilişkin yeni bir hukuki düzenleme yapmıştır. Bu yeni düzenleme ile Atinalı yurttaş olma ayrıcalığını sadece Atinalı bir anne ve babadan olma koşuluna bağlamış, böylelikle Atina yurttaşlığını hukuken sadece kendinden olanlar için saklı tutmak istemiştir. Ne var ki devletler arası statüko buna izin vermemiştir. Süregelen savaşlar dolayısıyla Atina, kendine sadık kalıp hizmet eden kalabalık müttefiklere dahi yurttaşlığını adeta bir ödül olarak bahşetmeye başlamıştır. Bu yeni durum ise yurttaşlık edinmedeki usulsüzlüklerle ilişkili yeni pek çok hukuki düzenleme yapılmasını beraberinde getirmiştir. Zira hukuki ve siyasi özneler olarak yurttaşlar, devletin bekası ile ilişkili olduğundan politik otorite daima

hem yurttaş nüfusunu hem de yurttaşın kendisini denetim altında tutmak gayretini göstermiştir. Atina demokrasisi Makedon otokrasisine yenik düşene dek, Atina yurttaşı politik sistemin birincil öznesi kalmaya devam etmiştir. Makedon otokrasisi altında yurttaşlık kavramı mevcudiyetini sürdürecektir olsa da yurttaşlığın aktif katılımcı ifadesi ancak Aristoteles'in *Politika* adlı eserinin içinde çağları aşmıştır.

Kaynakça

- Açık, T. (2004). *Eski Yunan Siyasal İmgelemine Bir Bakış*. Ankara: Kebikeç Yayınları.
- Azoulay, V. (2017). *Pericles of Athens*. Princeton: Princeton University Press.
- Barjamovic, G. (2013). Mesopotamian Empires. P. F. Bang ve W. Scheidel (Ed.). *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean* içinde (s. 120-160). Oxford: Oxford University Press.
- Bettalli, M. (2018a). Arkaik Dönemde Atina. U. Eco (Ed.). *Antik Yunan* içinde (s. 106-113). (L. T. Basmacı, Çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Bettalli, M. (2018b). Başarılı Model: Aristokratik Polis. U. Eco (Ed.). *Antik Yunan* içinde (s. 72-75). (L. T. Basmacı, Çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Blok, J. H. (2018). Retracing Steps: Finding Ways into Archaic Greek Citizenship. A. Duploux ve R. W. Brock (Ed.). *Defining Citizenship in Archaic Greece* içinde (s. 79-101). Oxford: Oxford University Press.
- Blok, J. H. (2017). *Citizenship in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blok, J. H. (2013). Citizenship, the Citizen Body, and its Assemblies. H. Beck (Ed.). *A Companion to Ancient Greek Government* içinde (s. 161-175). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Bonnechere, P. (2013). The Religious Management of the polis: Oracles and Political Decision-Making. H. Beck (Ed.). *A Companion to Ancient Greek Government* içinde (s. 366-381). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Burkert, W. (1991). *Greek Religion: Archaic and Classical*. Oxford: Wiley and Sons.
- Cantarella, E. (2005). Gender, Sexuality and Law. M. Gagarin ve D. Cohen (Ed.). *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* içinde (s. 236-254). Cambridge: Cambridge University Press.

- Cecchet, L. (2017a). Greek and Roman Citizenship: State of Research and Open Questions. L. Cecchet ve A. Busetto (Ed.). *Citizens in the Graeco-Roman World: Aspects of Citizenship from the Archaic Period to AD 212* içinde (s. 1-30). Leiden: Brill.
- Cecchet, L. (2017b). Re-shaping and Re-founding Citizen Bodies: The Cases of Athens, Cyrene and Camarina. L. Cecchet ve A. Busetto (Ed.). *Citizens in the Graeco-Roman World: Aspects of Citizenship from the Archaic Period to AD 212* içinde (s. 50-77). Leiden: Brill.
- Cohen, D. (1991). *Law, Sexuality, and Society: The Enforcement of Morals in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, E. (2000). *The Athenian Nation*. New Jersey: Princeton University Press.
- Coulanges, F. (1980). *The Ancient City*. Baltimore: Johns Hopkins.
- Dillon, M. ve Garland, L. (2010). *Ancient Greece; Social and Historical Documents from Archaic Times to the Death of Alexander the Great*. London: Routledge.
- Donlan, W. (1985). The Social Groups of Dark Age. *Classical Philology*, 80(4), 293-308.
- Eder, B. ve Lemos, I. S. (2020). From the Collapse of the Mycenaean Palaces to the Emergence of Early Iron Age Communities. S. Lemos ve A. Kotsonas (Ed.). *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean* içinde (s. 133-160). NJ: Blackwell.
- Ehrenberg, V. (1990). *From Solon to Socrates: Greek History and Civilization During the Sixth and Fifth Centuries B.C.* London: Routledge.
- Ehrenberg, V. (1969). *The Greek State*. London: Methuen.
- Fisher, N. (2018). Athletics and Citizenship. A. Duplouy ve R. W. Brock (Ed.). *Defining Citizenship in Archaic Greece* içinde (s. 189-226). Oxford: Oxford University Press.
- Flower, M. A. (2015). Religious Expertise. In E. Eidinow ve J. Kindt (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion* içinde (s. 293-307). Oxford: Oxford University Press.
- Gagarin, M. (2013). Laws and Legislation in Ancient Greece. H. Beck (Ed.). *A Companion to Ancient Greek Government* içinde (s. 221-234). Chichester: Blackwell.

- Garland, R. (2008). *Daily Life of the Ancient Greeks*. Westport: Greenwood Publishing.
- Giangiulio, M. (2017). Looking for Citizenship in Archaic Greece. Methodological and Historical Problems. L. Cecchet ve A. Busetto (Ed.). *Citizens in the Graeco-Roman World: Aspects of Citizenship from the Archaic Period to AD 212* içinde (s. 33-49). Boston: Brill.
- Hansen, M. H. ve Nielsen, T. H. (2004). *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press.
- Harris, E. M. (2006). *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens: Essays on Law, Society, and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedrick, C. W. Jr. (1991). Phratry Shrines of Attica and Athens. *Hesperia*, 60(2), 241-269.
- Kamen, D. (2013). *Status in Classical Athens*. Princeton: Princeton University Press.
- Kapparis, K. (1995). The Athenian decree for the naturalisation of the Plataeans. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 36, 359-378.
- Karatani, K. (2018). *İzonomi ve Felsefenin Kökenleri*. (A. Nüvit Bingöl, Çev.). İstanbul: Metis.
- Knodell, A. R. (2021). *Societies in Transition in Early Greece: An Archaeological History*. California: University of California Press.
- Lambert, S. D. (1998). *The Phratries of Attica*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Loddo, L. ve Poddighe E. (2022). Ephesis against Euboulides (Dem. 57): Legal arguments against the sykophant's game. *Dike*, 25, 95-150.
- MacDowell, D. M. (1978). *The Law in Classical Athens*. Ithaca: Cornell University Press.
- Manville, P. B. (1990). *The Origins of Citizenship in Ancient Athens*. Princeton: Princeton University Press.
- Manville, P. B. (1980). Solon's Law of Stasis and Atimia in Archaic Athens. *Transactions of the American Philological Association*, 110, 213-221.
- Martin, T. R. (2000). *Ancient Greece: From Prehistoric to Hellenistic Times*. New Haven: Yale University Press.

- Migeotte, L. (2009). *The Economy of the Greek Cities: From the Archaic Period to the Early Roman Empire*. California: University of California Press.
- Morris, I. (1987). *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Orhan, Ö. (2012). Homeros ve Hesiodos'da Adalet Kavramının Kökenleri ve Platon'a Yansımaları. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 11-38.
- Osborne, R. (2013). Democracy and Religion in Classical Greece. J. P. Arnason, K. A. Raaflaub ve P. Wagner (Ed.). *The Greek Polis and the Invention of Democracy: A Politico-Cultural Transformation and Its Interpretations* içinde (s. 274-297). Oxford: Wiley.
- Ostwald, M. (2009). *Language and History in Ancient Greek Culture*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Parker, R. (1998). *Athenian Religion: A History*. Oxford: Clarendon Press.
- Patterson, C. (2005). Athenian Citizenship Law. M. Gagarin ve D. Cohen (Ed.). *Cambridge Companion to Greek Law* içinde (s. 267-289). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pepe, L. (2018). Yunan Hukuku. U. Eco (Ed.). *Antik Yunan* içinde (s. 316-322). (L. T. Basmacı, Çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Polignac, F. (1995). *Cults, Territory, and the Origins of the Greek City-State*. (J. Lloyd, Trans.). Chicago: University of Chicago Press.
- Rhodes, P. J. ve Osborne, R. (2003). *Greek Historical Inscriptions: 404-323 BC*. Oxford: Oxford University Press.
- Robinson, E. W. (1997). *The First Democracies. Early Popular Governments Outside Athens*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sinclair, R. K. (1988). *Democracy and Participation in Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitehead, D. (1977). *The Ideology of the Athenian Metic*. Cambridge: Cambridge Philological Society.
- Wood, E. M. (2008). *Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağlardan Ortaçağlara Batı Siyasal Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*. (O. Köymen, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Yiğit, T. (2020). *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Kısaltmalar

- Aeschin. 1: Aeschines, *Kata Timarkhou* (Κατὰ Τιμάρχου) = (C. D. Adams, Trans.). (1919). Aeschines. *Speeches*. Cambridge: Harvard University Press.
- Aeschin. 3: Aeschines, *Kata Ktēsiphōntos* (Κατὰ Κτησιφώντος) = (C. D. Adams, Trans.). (1919). Aeschines. *Speeches*. Cambridge: Harvard University Press.
- Andoc. 1: Andocides, *Peri tōn mystēriōn* (Περὶ τῶν μυστηρίων) = (K. J. Maidment, Trans.). (1941). *Minor Attic Orators, Volume I: Antiphon. Andocides*. Cambridge: Harvard University Press.
- Arist. *Ath. Pol.*: Aristoteles, *Athēnaiōn politeia* (Ἀθηναίων πολιτεία) = (H. Rackham, Trans.). (1935). Aristotle. *Athenian Constitution. Eudemian Ethics. Virtues and Vices*. Cambridge: Harvard University Press.
- Arist. *Metaphysica*: Aristoteles, *Metaphysica* = (H. Tredennick, Trans.). (1933). Aristotle. *Metaphysics, Volume I: Books 1-9*. Cambridge: Harvard University Press.
- Arist. *Pol.*: Aristoteles, *Politika* (Πολιτικά) = (H. Rackham, Trans.). (2005). Aristotle. *Politics* Cambridge: Harvard University Press.
- Dem. 21: Demosthenes, *kata Meidiou peri tou Kondylou* (κατὰ Μειδίου περὶ τοῦ Κουδύλου) = (J. H. Vince, Trans.). (1935). *Demosthenes. Orations, Volume III: Orations 21-26: Against Meidias. Against Androtion. Against Aristocrates. Against Timocrates. Against Aristogeiton 1 and 2*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dem. 23: Demosthenes, *kata Aristokratous* (κατὰ Ἀριστοκράτους) = (J. H. Vince, Trans.). (1935). *Demosthenes. Orations, Volume III: Orations 21-26: Against Meidias. Against Androtion. Against Aristocrates. Against Timocrates. Against Aristogeiton 1 and 2*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dem. 24: Demosthenes, *kata Timokratous* (κατὰ Τιμοκράτους) = (J. H. Vince, Trans.). (1935). *Demosthenes. Orations, Volume III: Orations 21-26: Against Meidias. Against Androtion. Against Aristocrates. Against Timocrates. Against Aristogeiton 1 and 2*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dem. 43: Demosthenes, *pros Makartaton peri Haghiou klērou* (πρὸς Μακάρτατον περὶ Ἁγνίου κλήρου) = (A. T. Murray, Trans.). (1939). *Demosthenes. Orations, Volume V: Orations 41-49: Private Cases*. Cambridge: Harvard University Press.

- Dem. 57: Demosthenes, *epheſis pros Euboulidēn* (ἔφεσις πρὸς Εὐβουλίδην) = (A. T. Murray, Trans.). (1939). *Demosthenes. Orations, Volume VI: Orations 50-59: Private Cases*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dem. 59: Demosthenes, *kata Neairas* (κατὰ Νεαίρας) = (A. T. Murray, Trans.). (1939). *Demosthenes. Orations, Volume VI: Orations 50-59: Private Cases*. Cambridge: Harvard University Press.
- Diod. Sic.: Diodorus Siculus = (C. H. Oldfather, Trans.). (1950). *Library of History, Volume V: Books 12.41-13*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hdt.: Herodotus = (M. Ökmen, Çev.). (2002). *Herodot Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Hom. *Il.*: Homer, *Illias* = (A. T. Murray, Trans.). (1924). *Homer. Iliad, Volume I: Books 1-12*. Cambridge: Harvard University Press.
- IG I³: *Inscriptiones Graeciae* = David M. Lewis (Ed.). (1981). *Atticae Euclidis anno anteriores*. 3rd edn. Berlin: De Gruyter.
- Isae. 6: Isaeus, *Peri tou Philoktēmonos klērou* (Περὶ τοῦ Φιλοκτῆμονος κλήρου) = (E. S. Forster, Trans.). (1927). *Isaeus*. Cambridge: Harvard University Press.
- Isae. 8: Isaeus, *Peri tou Kirōnos klērou* (Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου) = (E. S. Forster, Trans.). (1927). *Isaeus*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lys. 14: Lysias, *kata Alkibiadou lipotaksiou* (κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου) = U. Albini (Ed.). (1955). *Lisia, I discorsi*. Florence: Sansoni.
- Lys. 15 Lysias, *kata Alkibiadou astrateias* (κατὰ Ἀλκιβιάδου ἀσπρατείας) = U. Albini (Ed.). (1955). *Lisia, I discorsi*. Florence: Sansoni.
- Lys. 23: Lysias, *kata Pankleōnos hoti ouk ēn Plataieus* (κατὰ Παγκλέωνος ὅτι οὐκ ἦν Πλαταιεύς) = U. Albini (Ed.). (1955). *Lisia, I discorsi*. Florence: Sansoni.
- Lys. 34: Lysias, *peri tou mē katalousai tēn patrion politeian Athēnēsi* (περὶ τοῦ μὴ καταλῶσαι τὴν πατριὸν πολιτείαν Ἀθῆνησι) = U. Albini (Ed.). (1955). *Lisia, I discorsi*. Florence: Sansoni.
- Plut. *Per.*: Plutarkhos, *Periklēs* (Περικλῆς) = (B. Perrin, Trans.). (1916). *Plutarch. Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*. Cambridge: Harvard University Press.

Plut. *Sol*: Plutarkhos, *Solōn* (Σόλων) = (B. Perrin, Trans.). (1914). Plutarch, *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*. Cambridge: Harvard University Press.

Thuc.: Thoukydides = (C. F. Smith, Trans.). (1919). Thucydides, *History of the Peloponnesian War, Volume I*. Cambridge: Harvard University Press.

Summary

After the collapse of Mycenaean political centers at the end of the Late Bronze Age (c. 1200 BC) the concept of citizenship developed in the Aegean basin as a result of historical processes that led to *poleis*' self-definition as political communities. However, the specific conditions of the Aegean basin enabled the *poleis* to exist not only as distinct political communities, but also as distinct models for the regulation of social relations. Because of its limited agricultural area and potential to facilitate frequent interaction between societies, a fixed administrative or military administration could not evolve in this geography. As a result, the producers and administrators of the *poleis* could not separate from one another properly, and their shared participation in the public space gave rise to the concept of citizenship in Archaic Age. From that time on, it is possible to read the developments regarding citizenship through ancient written laws.

Beginning in the middle of the 7th century BC, written laws spread throughout the Greek political territory. However, the most significant and ample sources on citizenship law originated in Athens. The written legal system in Athens started with Draconian laws. Establishment of legal order—particularly the systematization of criminal procedures—reinforced governmental authority in Athens and created a legal foundation for citizenship. But the structure of Athenian citizenship legislation was later established by Solonian laws. The laws of Solon, first and foremost, protected citizens' private property and freedom from all forms of exploitation. The household, or the citizen lineage, was thus indirectly protected as well. Along with their political and legal identities, citizens' social and cultural identities also became more distinct, and their rights and obligations grew. The changes that were implemented increased the number and the roles of ordinary citizens while weakening the political roles based on aristocracy.

In Athens, the laws of Solon were in effect under the reign of tyrants. The variety of economical and cultural activities grew during this period, and social integration and citizen identification were strengthened thanks to Peisistratus' new religious festivals and the new citizens he registered. After a while, as a result of the despotic policies of the second and third generation tyrants, tyranny came to an end in all of the Greek world, and the process of driving out the tyrants from Athens once again turned the city into a battlefield area for the leading families. The current conditions prepared the social ground for the implementation of radical changes in the citizenship system of Athens. Preventing Athens from becoming a competition area for power could only be possible by overthrowing the positions of the traditional families that caused this. Therefore, with the reforms of Cleisthenes on *phylai* and *demes*, geography rather than blood ties began to be taken as the basis for citizenship organizations. Within this period, new citizens were registered in the newly established local governments. Ordinary citizens now outnumbered elites, and these 'new citizens' (*neopolitēs*) were important in breaking traditional social networks and changing the balance of power. Now, all of the citizens in Athens were equalized before the law as a political community, united by a single political identity and shared political objectives.

Until the Persian Wars, citizenship in Athens was formed within the internal political conditions and requirements. However, Athens' involvement in and success in the Persian Wars led to significant political and economic development, and as a result, Athenian citizenship law was changed. In 451 BC, Pericles introduced a new citizenship law by which he restricted the right of Athenian citizenship to people whose mother and father both were Athenians. However, the Peloponnesian War broke out about 20 years after this law was passed, and so the state of international relations did not allow the implementation of this restriction for long. Due to the ongoing wars, Athens began to grant citizenship as a reward,

even to the large number of allies who remained loyal and served her. This new situation has brought about many new legal regulations related to irregularities in acquiring citizenship. Since citizens were linked to the state's existence as legal and political subjects, in Athens political authority has always strived to maintain control over both the citizen population and the citizens themselves. This was the way the system worked until the democracy of Athens was overthrown by Macedonian despotism.